

Nije mu to u opisu radnog mjesta, ali se bavi istraživanjem žrtava iz Drugog svjetskog rata, poglavito na ozemlju istočne Hercegovine

SVE SU ŽRTVE LJUDI

Razgovor s gosp. Nikolom Konculem, predsjednikom udruge Vječni spomen – Memento i dopredsjednikom Povjerenstva za obilježavanje i uređivanje grobišta iz Drugog svjetskog rata i poraća na području općine Neum

► Razgovarao: Krešimir Šego

Poštovani gospodine Koncul, kada je i s kojom namjerom osnovana udruga Vječni spomen – Memento?

Udruga Vječni spomen – Memento osnovana je u rujnu 2008. radi prikupljanja građe o ljudima s naših prostora, Hrvatima koji su stradali tijekom i u poraću Drugog svjetskog rata. Udruga se bavi prikupljanjem građe o okolnostima, mjestu, načinu i vremenu stradanja te, gdje god je to moguće, prikupljanjem podataka o njihovim krvnicima. Naravno, o svim se dobivenim podacima, o žrtvama i grobištima vodi brižna evidencija. Potvrđena grobišta i stratišta, bilo pojedinačna bilo skupna, potrebno je, sukladno zakonu, prikladno obilježiti. Osim toga uspostavljena je i suradnja s drugim udrugama ili institucijama sličnih djelatnosti.

Kako ste se odlučili za ovaj rad? U svakodnevnom životu bavite se sasvim nekim drugim stvarima i, realno gledano, ovo Vam predstavlja teret.

Podimo redom. Najprije želim izraziti sućut prema svim žrtvama koje ću u daljnjem razgovoru spominjati. Svaki čovjek kroz život prolazi niz promjena, a jedna važna događa se negdje oko pedesete. Naime, dok je čovjek mlad, gleda samo naprijed, rijetko ga privlači prošlost, ali kako se bliži pedesetim godinama života, sve više pravi zaokret i češće razmišlja o prošlosti. Tada ga počinje zanimati povijest i njegove obitelji i društva. Neki ustraju u takvim interesnim sferama dok drugi, iz njima poznatih razloga, to potiskuju na rub življenja. Čovjeka, dakle, počnu zanimati neki vrlo važni povijesni događaji, kao i oni iz Drugog svjetskog rata i poraća, posebno ako o tome tijekom školovanja i kroz protekle godine života, iz poznatih razloga, niste baš puno saznali. Novija povijest to razdoblje naziva genocidom, pokoljem jednoga naroda, masovnim ubojstvima i slično. Ako tomu dodate činjenicu da je na našim prostorima burna povijest po-

sijala bezbroj poznatih i nepoznatih grobova i grobišta, primjerice samo se od Drugog svjetskog rata i poraća broji 4.515 žrtava, a stanovnik ste jednog od mjesta koje pripada najstarijoj biskupiji, biskupiji koja je imala toliko krvavu povijest da u svojem nazivu, u riječi mrkanska, nosi preslikanu povijest iz života biskupa kao najvećih poglavara katolika na ovom prostoru, onda je sve jasno. Ne treba zaboraviti da su trebinjski biskupi protjerani iz biskupijskog dvora u Trebinju na otočić Mrkan u blizini Dubrovnika gdje su preživljavali od milodara Dubrovačke Republike. Ovaj naš narod s pravom kaže da smo uspjeli opstati jer smo naučili kroz stoljeća mnoge dane u krvi dočekivati i u krvi ispraćati. Kad to imate na pameti, onda vam je ispunjena većina uvjeta za ovako što. Mnogi to ne razumiju pa zbog ovih ili onih razloga žele nešto skriti, često su nam žestoki oponenti, ali mi ipak radimo. Inače Udruga, na čijem sam čelu, prvi među jednakima, sukladno statutu i ciljevima djelatnosti ima pune ruke posla. O uvjetima i plodovima rada neka drugi sude. Ovaj rad mi ne predstavlja osobit teret, za sada imam dovoljno vremena, volje i, Bogu hvala, zdravlja, a uz podršku članstva, nekih institucija i sugrađana

jednostavno nemam vremena misliti o teretu. Kako reče jedan mi prijatelj: »Kad su ove stvari u pitanju, nikad se ne pitam može li se nešto, nego što treba učiniti.«

Što ste do sada napravili na otkrivanju žrtava Drugog svjetskog rata i poraća?

Zahvaljujući vrijednim autorima don Ivici Puljiću, don Đuri Benderu i Stanislavu Vukorepu te svima koji su pomogli da se prikupi građa, tiska i objavi u zborniku radova, prvorazrednoj knjizi u kojoj su iz prve ruke obuhvaćene sve žrtve na području Trebinjsko-mrkanske biskupije (istočna Hercegovina je prostor spomenute biskupije, a gornja Hercegovina, također prostor spomenute biskupije, sada je uglavnom prostor takozvanog RS-a), imamo utabanu stazu i svjetionik za daljnji rad pa podatke ne trebamo prikupljati, nego samo gdje je to moguće proširivati i nadopunjavati. To radimo tako da tragamo za dokumentima koji koliko-toliko pomažu u rasvjetljavanju okolnosti stradanja pojedine žrtve. Tako pronađemo pokoje sačuvano pismo upućeno rodbini ili takozvanu crnu knjigu, obavijest hrvatske vojske o smrti, pogibiji hrvatskog vojnika i nešto dokumenata, ali vrlo rijetko pronađemo kakav zapis partizanskih zlikovaca da je taj i taj strijeljan kao državni neprijatelj. U tijeku je slaganje poprilično velikog registra stradalnika i grobišta.

Kad je u Neumu osnovano Povjerenstvo kojemu ste dopredsjednik?

Povjerenstvo za obilježavanje i uređivanje grobišta iz Drugog svjetskog rata i poraća na području općine Neum osnovano je u kolovozu 2008. na inicijativu Udruge Vječni spomen – Memento. Pročelnik Povjerenstva je gosp. Vicko Jogunica, dipl. oec., pomoćnik načelnika za financije i gospodarstvo, a Povjerenstvo broji devet članova. Rad Povjerenstva je unatoč entuzijazmu uvjetovan i financijama pa ipak bilježimo bar skromne rezultate. Do sada smo iz dviju grobnica ekshumirali posmrtnu ostatku osam žrtava koje su zaklali četnici i pobili knojevci.

O žrtvama je vladala polustoljetna šutnja – obitelji ih nisu smjele ni spominjati, a vlasti su kažnjavale one koji bi to ipak učinili. Koliko je u istočnoj Hercegovini snažno sjećanje na žrtve s obzirom na tolik protok vremena i izmiješanost pučanstva? Kako dolazite do saznanja o ubijenima i masovnim grobnicama? Pomažu li Vam u tome i pripadnici drugih naroda?

Tako je. Komunisti nisu dali niti pomišljati na žrtve, a kamoli ih spominjati. Tko bi se ipak usudio, bio bi žestoko kažnjen. Bilježimo slikovit primjer progona nedužna

svećenika župe Gradac don Mitra Papca kojemu je u Stocu suđeno, a optužen je za rad protiv državnog uređenja te ga se u nizu drugih točaka optužnice tereti da je govorio protiv vlasti i države, a usudio se na zamolbu rodbine slaviti svete mise za hrvatske vojnike koji nedužni stradaše u ratu i na Križnom putu. Kada je u optužnici spome-

nuto da ga se tereti za to jer je slaveći svete mise počinio kazneno djelo, on je odgovorio: »Dajte mi popis tih osoba, pa ću zamoliti njihovu rodbinu da se za njih mole doma.« Osuđen je i nakon nepunih osam godina poginuo u namještenoj željezničkoj nesreći. Ovo nije izdvojen primjer. Kažnjena je tako jedna obitelj jer je nemoćna starica, supruga i majka, na samrti spominjala ime svoga supruga i dozivala

svoja četiri sina koji su ostali negdje na Križnom putu. Sjećanje je još živo unatoč desetljećima i komunističkoj represiji koju su uvelike podržavali pripadnici drugih naroda, ali i domaći surogati (oprostite mi na izrazu). Naime, nakon uspostave partizanskog suda u Stocu (predsjednik suda bio je Manojlo Bulut iz Pribilovaca, poznat kao »koljač iz Svitave«), počela je masovna likvidacija Hrvata. Prvi su na udaru bili zarobljeni hrvatski vojnici, potom svi koji nisu sudjelovali u ratu, članovi njihovih

Boškanova jama u Hrasnu, ratno sklonište i stratište petero križara

obitelji, svećenici... Dogovorena je suradnja suda u Stocu i mjesnih partizanskih odbora po svim mjestima tako da odbori načine popis osoba s njihova teritorija koje su bile na suprotnoj strani i slučajno preživjele rat, kao i osoba koje se vraćaju u mjesta prebivanja, nepodobnih osoba i onih koji bi to u budućnosti mogli biti. Takve popise dostavljali bi sudu u Stocu putem povjerljivih kurira, a sud bi pravio raspored kada se koji od popisanih osobno, pojedinačno ili u skupinama, ima javiti u Stolac, gdje im je suđeno za izmišljene zločine. Sud je imao takozvane dežurne svjedoke, skupinu pravoslavaca, mrzitelja svega što je hrvatsko. Cilj je bio samo jedan: da se »Srbi izdovolje« i da se pobije što više Hrvata. A da bi dogovoreno funkcioniralo, upućeno je u općinski narodni odbor 15 tadašnjih

milicionera koji su imali zadatak privoditi ljude. Po već dogovorenu rasporedu mnogi bi dobili poziv da se jave u mjesni partizanski odbor, a tamo bi im odbornici, inače njihovi sumještani, uručili zapečaćene omotnice, pisma, koja su trebali odnijeti u Stolac na partizanski sud. Rečeno im je da su to strogo povjerljivi podatci, a zapravo su to bile njihove karakteristike koje je napisao spomenuti odbornik, zapečatio i osobno im uručio sa zadatkom da ih predaju na partizanski sud. U tim pismima najčešće je bila negativna karakterizacija osoba koje ih nose. Nakon što su odnijeli svoja pisma, mnogi su zauvijek nestali. Jedan mještatin (bio mi je kum na krštenju), dobio je takvo pismo i ponio ga u Stolac. Na putu je odlučio otvoriti ga i pročitati. U pismu je pored osobnih podataka pisalo i ovo: »Ovamo ga živa ne vraćajte.« Od tada se skrivao u Žabi i okolnim brdima, a oca su mu naočigled obitelji mučili i ubili, obitelj zlostavljali, kuću opljačkali. Ipak, uspio je preživjeti.

Do saznanja o ubijenima dolazi se na više načina, kako već rekoh, najlakše iz spomenutog zbornika, a potom iz istraživačkog rada u razgovoru s rodbinom stradalih ili svjedocima tih događaja kojih je vrlo malo pa ako uspijemo neke podatke potkrijepiti i dokumentima, onda je to jedna zaokružena cjelina.

Glede pomoći pripadnika drugih naroda u kazivanju o žrtvama ili grobovima treba reći da je toga vrlo malo, tek jedan slučaj od protekle godine kada smo, zahvaljujući kazivanju jednog pravoslavca iz okolice Nevesinja, otkrili grob naših ljudi na Morinama. Imamo i kontakt s jednim mlađim pravoslavcem iz okolice Nevesinja, koji je navodno voljan pokazati nam jamu u planini Javor u koju je nakon četničkog mučenja i izivljavanja ubačen jedan naš čovjek. Još u doba komunista i Partije (ma i dan danas su sveprisutni, priznali mi to ili ne), takozvani narodni heroji, preoblikovani četnici, otvoreno su pričali i hvalili se svojim zaslugama kako su tu i tu pobili toliko Hrvata navodeći pritom imena i prezimena. Zabilježeno je više slučajeva gdje su krvnici na smrtnoj postelji spominjali svoje žrtve, imena i prezimena ljudi koje su ubili. Na taj način su svjesno ili nesvjesno odavali dragocjene podatke koji su se pamtili i prenosili na druge. Danas to sve bilježimo i nastavljamo tragati za dokumentima koji bi ih potkrijepili

U Žabi ste otkrili zajedničku grobnicu i utvrdili identitet ubijenih. O kome je riječ i na koji su način pobijeni? Kakva je bila njihova krivica?

Bilo je poznato da je u Žabi na lokalitetu Svatovski pod u zajedničkoj grobnici pokopano šest žrtava koje su metkovski knojevci pobili u siječnju

Posmrtni ostatci šestero križara u Žabi

1946. Riječ je o nedužnim hrvatskim rodoljubima koji nisu prihvaćali partizansku vlast pa su se krili u Žabi po špiljama. Bila je to posljednja veća skupina križara, šest muškaraca i jedna djevojka (to je potvrdilo iskapanje). Prema pričanju još živih svjedoka tih događaja, te nedjelje, dok su sa zvonika mjesne crkve odzvanjala zvonava navještaja sv. mise, Žabom su odjekivali rafali. Tvrdi se da su tada ubijeni: Antun Bačić iz Neuma, rođen 8. travnja 1919., Marica Dugandžić iz Čitluka, djevojka Đure Mora (drugih podataka nemamo), Nikola Filipović, ustaški poručnik, tabornik iz Čapljine, rođen 3. prosinca 1919., Ante Glavinić iz Dretelja kod Čapljine, rođen 15. prosinca 1913., Đuro Moro iz Crnića, rođen 1909., te Marijan Papac Zorlić s Pušišta, rođen 23. listopada 1922. Nadamo se da će DNK analiza, koju planiramo uraditi, potvrditi ove podatke. U ovoj je skupini bila još jedna muška osoba koja je uspjela pobjeći oko 500 metara, no pogodena je i pokopana. Grob još nismo uspjeli locirati. U travnju 2011. iskopali smo šest žrtava. Ovdje je važno istaći da su sve žrtve, prema viđenom u masovnoj grobnici, prije pogibije bile opljačkane. Samo smo pored posmrtnih ostataka jedne osobe pronašli gumene donove. Pretpostavljamo da su to ostatci nekih opanaka koji ni po kvaliteti ni po veličini nisu odgovarali krvnicima. Svi su, dakle, opljačkani i pobijeni bez suda i presude, a glavna krivnja im je što su bili na suprotnoj strani i što su ljubili svoj narod i svoj dom pa ih je kao takve trebalo pobiti. To je bila iznimno povoljna prilika za dokazati se i na nevinoj krvi zaraditi boračke mirovine i krvavim kruhom othranjivati potomke. Gorka li kruha!

Na čitavom području Neuma mnoštvo je masovnih grobnica. Kasnije su to komunističke vlasti pokušale zataškati na razne načine.

Prema dosadašnjim ishodima istraživanja o kolikom je broju masovnih i pojedinačnih grobišta riječ na prostoru općine Neum, a o kolikom broju na prostoru istočne Hercegovine?

Na području općine Neum nalazi se velik broj pojedinačnih ili masovnih grobnica. Točan broj sa sigurnošću

ne mogu iznijeti jer unatoč istraživanju postoje lokaliteta gdje se vjerojatno nikada više ne će moći doprijeti ni do istine ni do broja masovnih grobnica. Riječ je o lokalitetima uz morsku obalu, zapravo o rupama u kojima se nekada proizvodio kreč, naš narod kaže klačine ili krečane. U doba izgradnje Neuma dakako da se vodila briga da se te grobnice zatrpaju i na tim lokalitetima izgrade hoteli. Primjerice, takvi se kompleksi nalaze duž cijele naše obale: kompleks hotela Sunce, Ljuti potok, prostor gdje je danas hotel Zenit, zatim prostor gdje je podignuta zgrada nekadašnjeg poštanskog odmarališta. Na Meterizu se prvo nasipalo, potom je napravljeno nogometno igralište, a preko grobišta je prošla cesta. Slično se dogodilo na nizu drugih lokaliteta gdje su ciljano podignuti razni gospodarski ili stambeni objekti ispod kojih se nalaze masovne grobnice. Uzimajući u obzir i jame u koje su ubacivane žrtve, danas brojimo 32 masovne grobnice. Ovih dana očekujemo speleologa pa ćemo, nadam se, istražiti još dvije jame. Pojedinačnih grobova ima puno više, posebice prostor uz Vukov klanac gdje je u listopadu 1944. vođena krvava bitka u kojoj je stradao velik broj naših ljudi u njemačkoj vojsci. Tu se krije više od 100 grobova, a čitav prostor općine krije više od 22 groba ili mjesta stradavanja. Budući da je dosta grobova i grobišta zatrpano ili prekriveno raznim objektima i tako trajno uništeno ili zapriječeno za istraživanje, ne možemo govoriti o točnom broju. Dodajmo k tomu da se često uz prometnice neovlašteno odlaže svakojaki otpad, pa i građevinski, često i ostatci neutrošene betonske mase i tako se zatrpavaju i betoniraju pojedini grobovi ili grobišta.

Po župama je utvrđen broj poginulih i nestalih. Što nam možete o reći tome?

Tijekom Drugog svjetskog rata i u poraću na području istočne Hercegovine stradalo je ukupno 4.515 osoba. Popis žrtava učinjen je još za vremena komunističke vladavine kada je mostarski biskup Pavao Žanić izdao naredbu župnicima da svaki u svojoj župi, u strogoj tajnosti i u suradnji s najpovjerljivijim osobama, popiše žrtve iz rata i poraća. Tako su svećenici u raznim prigodama, a najviše tijekom blagoslova kuća i obitelji pitali i krišom bilježili gdje je tko, kada i kako stradao, kada je i gdje posljednji put viđen te ostale važne podatke. Oni su pristizali u arhiv biskupije pa je tako sve to 2001. objelodanjeno u knjizi popisa stradalnika po župama.

Koliko je poginulih u ratu, a koliko u poraću?

Evo malo statističkih podataka koji najbolje govore o stradalnicima.

Kao što već rekoh, tijekom rata u istočnoj Hercegovini je stradalo 2.551 osoba, što iznosi oko 56,48%, od ukupnog broja stradalih. Od toga su u borbi poginule 683 osobe dok se kao nestalima vodi 128 osoba. U raznim okolnostima (bolest, glad, nesretni slučajevi)

stradalo je 1.740 osoba. Poslije rata stradale su 1.964 osobe, što iznosi 43,52% od ukupnog broja stradalih. Poslije rata stradalo je 587 osoba manje nego tijekom rata, dakle 12,96% manje. Od toga krile su se 34 osobe, a ubili su ih knojevci ili OZNA. Osuđeno i pogubljeno ili umrlo u tamnici od mučenja i trovanja je 216 osoba. Iz tamnice ili logora puštene su 242 osobe, no kratko zatim po dolasku doma umrli bi od posljedica tamničkog mučenja. Na Križnom putu stradale su 1.333 osobe ili 29,54% od ukupnog broja stradalih. Djece starosti do 15 godina stradalo je 684, što iznosi 15,15% od ukupnog broja stradalih. Djece iznad 15 godina i mladeži do 18 godina stradalo je 2.039 ili 45,17% od ukupnog broja stradalih. Udanih i oženjenih stradale su 1.692 osobe, što je 37,48% od ukupnog broja stradalih. Žena je stradalo 817 ili 18,10%, dok je muškaraca stradalo 3.598, što je 79,69% od ukupnog broja stradalih. Vojnika je stradalo 2.277, što iznosi 50,45%, te 2.138 civila, odnosno 47,36% od ukupnog broja stradalih.

U ovo nisu ubrojene žrtve koje nisu imale prebivalište na ovim prostorima, nego su kao hrvatski vojnici bili na dužnosti u ovim krajevima i tu poginuli. Također nije ubrojeno ni 14 biskupijskih svećenika žrtava rata i poraća.

Iskapanje posmrtnih ostataka supružnika Kitin na Morinama

Već 1941. na Morinama, Nevesinje, ubijeni su supružnici Kitin čiji ste grob pronašli. Kada su počela masovnija stradanja Hrvata, posebice civila, u tim krajevima?

Kroz čitavo vrijeme postojanja Kraljevine SHS, odnosno prve Jugoslavije, događala su se ubojstva Hrvata uz blagoslov i podršku žandarmerije i srpskog političkog vodstva za ostvarenje ciljeva velikosrpstva. Također, javljaju se ubojstva zbog stoke i pašnjaka, zapravo hajdučija i pljačka, pa zbog imanja i niza drugih razloga, a 1938. zabilježen je slučaj ubojstva zbog radnog mjesta. Jedan je Srbin ubio Hrvata, našeg sumještanina, čuvara pruge, i ubrzo došao na njegovo radno mjesto. Sve do uspostave NDH stradanja su bila nešto rjeđa i uglavnom pojedinačna. Nakon uspostave NDH, bilecki su pitomci na

putu prema Čapljini počinili niz ubojstava kroz hrvatska sela. U Čapljini su i okolici poharali sve što je hrvatsko i pritom ubili 25 civila. Uspostavom oružničkih postaja, koje su uglavnom držali domobrani, četničke horde postavljaju zasjede, opkoljavaju ih, napadaju i nanose im gubitke. Među prvima je napadnuta i uništena oružnička postaja u Divinu. U lipnju 1941. u Lukavcu je likvidirana veća skupina oružnika i domobrana, napadnuti su i ubijeni oružnici u Riljima, Fojnici, na Morinama, u Zovom Dolu, Šipašnu, na Batkovićima, Trusini, kod Kifina Sela, Begovića Kuli, Ulogu, Lastvi i Ljubomiru. Na Plani su ubili i u jame pobacali 42 domobrana. Opkolili su i napali vojarnu u Bileći gdje su se vodile žestoke borbe u kojima je stradalo dosta vojnika. Kako se vidi, napadane su sve odreda vojarne i oružničke postaje. Zanimljivo je ovdje spomenuti da se u izvješćima o ovim podvizima jednako hvale i četnici i partizani, a do konca godine njihova je suradnja uznapredovala do te mjere da su rame uz rame u krvavim zlodjelima. To je slikovito opisao Tito u pismu Đilasu od 28. prosinca 1941.: »Često se ne može poznati, ko je četnik, a ko partizan, ne samo zbog odela već i zbog mentaliteta i političkog shvatanja...« Napadali su, pljačkali i ubijali nedužne civile putnike ili pastire koji su to ljetu bili sa stokom na planinskim pašnjacima. U lipnju 1941. na cesti Nevesinje – Kalinovik, ubijeno je 10 pravoslavaca. Ubojstvo je pripisano na dušu ustašama iz Gacka, premda kasnije svi pokazatelji govore drukčije. Uslijedila je četnička osveta. Četnici, koji sebe tada nazivaju ustanicima, u dva su dana na širem području Morina, Nevesinja, Gacka i Kalinovika ubili 42 Hrvata. U ovom osvetničkom pohodu ubijeni su supružnici Kitić iz Graca i Ivica Čamo iz Duži. Srbi napadaju prvo naselja gdje su Hrvati manjina, pljačkaju ih i ubijaju stvarajući tako etnički čiste prostore. Rijetki su imali sreću i na vrijeme pobjegli spasivši tek goli život. Napadi se potom šire i na rubna mjesta s većinskim hrvatskim pučanstvom po ustaljenoj praksi: opljačkaj i ubij ili protjeraj. Nizala su se sve okrutnija i krvavija zvjerstva. Nakon pokolja šire obitelji Perutina na Maslinama, četnički vojvode Jeđević i Bačević u izvješću upućenu Draži Mihajloviću groze se gnusnog zločina te pišu: »Svedoci smo bili najbestijalnijeg klanja dece od godinu dve dana, i to ne od pojedinaca nego od celih grupa.« Sudbinu spomenute obitelji kasnije su doživjele i druge obitelji ili, pak, čitava sela. Budući da bi trebao prostor čitavog ovog glasila da bi se nabrojali svi pokolji, uz dužno štovanje prema svima, spomenut ću samo sljedeće: pokolj u Svitavi, Višićima, Klepcima, Gnjištima, Dubravama, Hrasnu, Stocu, Rotimlju, Žegulji, Ulogi, Borču, Ravnu, Dubljanima i niz drugih. Lakše je nabrojiti pošteđene.

I poslije Bleiburga, na mnogim križnim putevima, stradavali su ne samo vojnici nego i civili i djeca. Mnogi su od njih dovođeni na prostore istočne Her-

cegovine i tu ubijeni. Imate li točan broj tih žrtava i znade li se za njihove grobove?

Jedan krak Križnog puta, nama posebno zanimljiv, vodio je iz logora Požega preko Bosanskog Broda, Dervente, Doboja, Zenice, Sarajeva, Konjica do Mostara gdje je bilo svojevrсно raskrižje. U Mostaru je odvajan dio zarobljenika i odvođen u Nevesinje i okolna mjesta, a potom na nepoznate lokacije te likvidiran. Neki su odvođeni do okolnih jama, ubijani i u njih ubacivani. Dio zarobljenika pristiglih u Mostar odvajan je i upućivan u Stolac. Neki su završili na Radimlju za koju povjesničari tvrde da je tu likvidirano oko 10.000 osoba, a neki su odvedeni preko Ljubinja u Trebinje. Dio uhićenika je gonjen iz Stoca preko Bileće za Trebinje i preko Nikšića za Titograd (Podgoricu). Također je dio uhićenika transportiran iz Mostara preko Čapljine za Stolac, a dio preko Hutova, Zavale i Huma u Trebinje. Na tim krakovima Križnoga puta često su viđani naši ljudi vezani u koloni, vezani na kamionima ili u zatvorenim željezničkim vagonima. Zarobljenike su najčešće prepoznavali upravo pružni radnici jer bi ih ovi dozivali i molili da prenesu pozdrav njihovoj rodbini. Pritom su poručivali da idu, najčešće, za Trebinje, Bileću, Nikšić ili Titograd (Podgoricu). Naravno sve se to moglo uraditi ako su čuvari transporta bili udaljeni. Nešto podataka o našim ljudima koji su završili u logorima ili tamnicama te potom ubijeni u Trebinju, Ljubinju, Nevesinju, Stocu, Bileći, Nikšiću i Titogradu imamo, ali vrlo malo, a o grobovima još manje. Nakon pada NDH, povlačenja, predaje i razaranja, rijetko postoje pouzdani podatci o okolnostima, mjestu, načinu i vremenu stradanja. Uglavnom se kaže da je nestao negdje na Križnom putu, da je posljednji put viđen tu i tu i da mu se otad gubi svaki trag, da je od njege stigla knjiga iz Zagreba da idu prema Austriji ili da je odveden i više o njemu nema ni traga ni glasa. Bilježimo slučaj da se jednoj obitelji sin javio pismom iz Požege i da su s njim u logoru još 23-ojica iz njegova mjesta. Nijedan se nije vratio doma.

U minula dva desetljeća moglo se više učiniti na otkrivanju grobišta i identifikaciji ubijenih. To se ipak nije dogodilo. Što je sve, po Vama, još kočilo taj proces osim raširenih pipaka komunističke ideologije?

Osobno držim da postoji više razloga, a dva su najjača. S jedne strane još je uvijek velika patetičnost hrvatskog naroda, a s druge je pak strane sveprisutna komunistička ideologija. Pokušat ću vam iznijeti nekoliko poteškoća s kojima se često susrećemo. Budimo realni. Kako protumačiti postupak pojedinih intelektualaca koji su se oglušili na naše pozive za suradnju iako je riječ o njihovim precima, o članovima njihove obitelji? Kako protumačiti ponašanje pročelnika pojedinih institucija koji, ni nakon niza poziva ili zamolbi, nisu ama baš ništa

poduzeli premda bi prema svim podastrtim činjenicama trebali reagirati? Primjerice, nakon što je pronađen grob jednoga hrvatskog vojnika, kontaktirali smo telefonskom vezom njegovu obitelj. U razgovoru s izvjesnom gospodom, nakon što smo je izvijestili o spomenutom, pitala je: »Budemo sada neke novce dobili?« Nakon naše negacije i prijedloga o iskapanju i prijenosu posmrtnih ostataka pokojnika, nervozno je uzvratila: »Kaj, bute nam i taj trošak zdelali?« Javna je tajna da možete preko nekih kanala nabaviti niz dokumenata koji su nestali iz arhiva KNOJ-a, OZNE, UDBE ili partizansko komunističkog arhiva. Svaki od njih ima svoju visoku cijenu koja ovisi o važnosti traženog dokumenta. Volio bih vjerovati da sve ovo spomenuto nije istina, ali je istina i žalosna svakidašnjica. Ove crne točke nisu razlog da se pokolebamo, naprotiv, to je razlog više da ustrajemo. Nasuprot ovim činjenicama stoje bezbrojni sveprisutni komunistički izdanci koji raspliću mrežu raznih zabrana kako bi vrijeme još više nagrizlo i izbrisalo sjećanja na krvave zločine u kojima njihovi preci na nevinoj krvi zaradiše vlast, boračke mirovine, privilegije, rukovodeća mjesta i niz drugih pogodnosti. Pa kako onda dopustiti danas onima koji su bili nekoć poraženi da rade na otkrivanju grobišta, iskapanju nevinih kostiju i istine koja bi bila poražavajuća za komunističke zlikovce i njihove potom-

U Vukovu klancu kosti proviruju iz zemlje i mole za dostojan pokop

ke? Stoga je razumljivo da u Zagrebu još stoji natpis s imenom zločinca Tita, da se ukida Komisija Sabora RH za istraživanje grobišta iz Drugog svjetskog rata i poraća, da se ukida pokroviteljstvo nad komemoracijom Bleiburga, da se šikaniraju i krivo optužuju poglavari Katoličke crkve, svećenici i redovnici, a samim tim i svi Hrvati katolici. Udariš li pastira, i stado će se raspršiti. Ta su dva glavna razloga u sprezi i omogućavaju objema stranama postizanje svojih pragmatičnih ciljeva, a time uporno zajednički zatvaraju sva vrata istraživanja i otkrivanja istine. Međutim, nešto su previdjeli: istina se, ma koliko god oni to željeli i priječili, ne da ni ubiti ni zatrijeti, a pravda, koliko god je spora, ipak je dostižna.

Zbog čega je važno otkriti grobišta i pokopati mrtve? Što o tome govore oni koji susrećete, posebno nakon što ste nešto takvo učinili?

Vrlo je važno, sa svakog gledišta, čovjeka dostojno pokopati. Pritom je nevažna njegova nacionalnost, vjerska pripadnost, boja kože, odora ili odjeća koju nosi, čovjek je čovjek, Božje stvorenje. I koliko se god mnogi darvinisti trudili, ta se istina ne da pobiti. Imamo primjer na našem terenu da na nekoliko mjesta ljudske kosti proviruju iz zemlje ili ispod kamenja i pozivaju na dostojan pokop. Tko ne čuje taj zov, ili ne želi čuti, u krivu je. Kada nam je prošle godine pravoslavac iz okolice Nevesinja pokazao zarasli grob i kada smo se nakon iskapanja vratili njegovoj kući, samo je uzdahnuo: »E, sad će mi biti lakše umrijeti.« Ugodno je kad s rodbinom stradalog dovršite jedan ovakav posao. Obično se nakon toga otvori duša i saznajete što su proživjeli i koliko propatili kroz minula desetljeća. Čini me sretnim kada na licima članova obitelji stradalnika primijetim olakšanje, karakterističan mir i spokoj nakon pronalaska posmrtnih ostataka osobe koju su čekali 60 i više godina da se vrati. Nadasve me čini sretnim činjenica da možemo napokon u matičnoj crkvi, gdje je stradala osoba krštena, primila svete sakramente, slaviti svetu misu i na mjesnom groblju u obiteljsku grobnicu pored roditelja, napokon položiti posmrtne ostatke. Unatoč ispuštenoj suzi ili jecaju ipak ostaje spoznaja da smo svi skupa, vjerujem, nešto vrijedno napravili.

Recite nam još koji su budući koraci Povjerenstva i udruge Vječni spomen – Memento?

Kao što sam već u nizu rečenica spomenuo, sljedeći korak povjerenstva je što je moguće žurnije locirati i iskopati posmrtne ostatke žrtve iz groba u Žabi. Učinio sam popis rodbine žrtava i proslijedio ga u KBC Split, pa uskoro očekujem osobu koja će uzeti uzorke s posmrtnih ostataka i uzorke krvi rodbine žrtava za DNK analizu. Ako nas posluži sreća, nadam se da će prema svemu dogovorenom ove predradnje biti završene do jeseni. To su kratkoročni planovi rada Povjerenstva. Glede, pak, Udruge, za sljedeće smo razdoblje nešto ambiciozniji. Udruga je, pored uobičajenih djelatnosti, do sada dala izraditi 36 poliranih granitnih ploča, na kojima je uklesan križ te ime i prezime, godina rođenja i godina stradanja žrtve. Ploče smo počeli postavljati na mjesta stradanja ili mjesta grobišta na području općine Neum, a isto planiramo i na ostala prioritetna mjesta izvan općine. Tako smo dali izraditi još 48 granitnih ploča potrebnih za obilježavanje grobišta. Međutim to nije konačna brojka. Planiramo, koliko god nam novčana sredstva dopušte, izraditi i postaviti što više obilježja, kako bi u prvom redu spriječili daljnju devastaciju grobova i grobišta, a i ostvarili temeljnu ljudsku obvezu i napravili što se najmanje može, obilježiti svaki grob. ✍